

УДК [94+930](477)"1991/1995"

В. М. ВОРОНІН*

ПОЧАТОК СТВОРЕННЯ ЧИННОЇ НАГОРОДНОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Досліджено історію початкового етапу створення державної нагородної системи після набуття Україною незалежності в 1991 році. Розкривається суть різноманітних нагородних пропозицій цього періоду та їх вплив на подальший розвиток вітчизняної нагородної системи, встановлення такого виду нагороди, як Почесна відзнака Президента України, детально аналізуються Положення про встановлені у цей період нагороди.

Ключові слова: нагородна система; державні нагороди; Верховна Рада України; Адміністрація Президента України; Відділ нагород; відзнаки Президента України; почесні звання.

Після здобуття Україною державної незалежності процес створення нагородної системи відбувався повільно і зі значними труднощами. Це стало однією з головних особливостей історії створення нагородної системи новітньої України.

У переважній більшості держав світу, котрі отримали в той чи інший спосіб державну незалежність, у стислі терміни якщо не засновували повноцінну нагородну систему, то, як мінімум, встановлювали ряд державних відзнак, які пізніше трансформувалися у ній. Згаданий процес із незначними відмінностями був характерний у різні часи для європейських держав, держав Латинської Америки, Азії та Африки. Як правило, за зразок бралася нагородна модель однієї з європейських держав, яка при внесенні незначних корективів (зазвичай, у бік спрощення) ставала національною.

Інколи відбувалося створення власної спрощеної нагородної системи, заснованої на національних традиціях, котра виконувала необхідні державні функції.

Ще більш простим і швидким процес був у держав, що на якийсь час втрачали незалежність, а потім знову її повертали. Вони просто, з мінімальними змінами чи навіть без них, повертали ту нагородну систему, що діяла до втрати незалежності. Класичним прикладом остан-

* *Воронін Віктор Миколайович* – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

нього є держави Балтії – Литва, Латвія та Естонія, які після відновлення державної незалежності відразу ж законодавчо повернули старі нагородні системи.

Однак процес створення нагородної системи України після отримання незалежності розвивався як за об'єктивними, так і суб'єктивними причинами власним шляхом – значно довше й важче, ніж в інших державах.

З об'єктивних причин Україна не могла йти більшістю з вищезазначених шляхів. Некритичне запозичення європейських нагородних систем було характерним для невеликих держав XIX–XX століть. Останні не вважали за необхідне розробляти власну нагородну систему, що потребувало як часу та коштів, так і наявності відповідних фахівців.

Неможливим із кількох об'єктивних причин було й прийняття нагородної системи одного з державних утворень, що були на території України з 1918 року. Україна в радянські часи мала, хоча й дуже обмежену, але державність, а події 1918–1920 років були класичною Громадянською війною. Виходячи з цього, термін “національно-визвольні змагання” з наукової точки зору можна в повному обсязі застосовувати лише до боротьби ЗУНР – ЗО УНР з Польщею за державну незалежність західноукраїнських земель. Отже, вирішення питання подібним шляхом означало би значне посилення напруженості і протистояння в українському суспільстві. Крім того, відмова від правонаступництва з УРСР спричинила б і непередбачувані наслідки зовнішньополітичного плану, перш за все в питанні непорушності кордонів.

Також неможливим було залишити без змін нагородну систему Радянської України, що повністю склалася до 1991 року. Вона була достатньо ефективною для системи “обмеженого суверенітету” УРСР, але, звичайно, не могла виконувати функцій нагородної системи незалежної держави.

Таким чином, об'єктивні причини спонукали Україну будувати принципово нову нагородну систему, яка б відображала існуючі реалії та відповідала національним інтересам держави. Позитивним фактором стало те, що поступово був обраний прагматично-синтезний шлях створення нагородної системи, в якій би достатньо органічно поєднувалися окремі елементи нагородних систем України різних історичних періодів.

Однак були і суб'єктивні причини, що призвели до довгого і складного розвитку нагородної системи незалежної України.

Серед суб'єктивних факторів потрібно виділити два основних. По-перше, тодішнє державне керівництво України якийсь час недооцінювало значення нагородної системи як державотворчого інструментарію для всього комплексу потреб держави. По-друге, в побудові нагородної системи інколи перемагав суто волюнтаристський підхід, коли стра-

тегічні інтереси побудови нагородної системи приносилися у жертву тимчасовим політичним чи навіть суб'єктивним уподобанням.

Як правило, усвідомлення важливості нагородної системи для існування держави і захисту національних інтересів приходило до керівників України вже після того, як вони втрачали владні функції.

Початком формування власної нагородної системи незалежної України стала Постанова Президії Верховної Ради України від 3 січня 1992 року про створення спеціальної Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород¹.

Результатом роботи цієї Комісії стала підготовка нею наприкінці 1993 року концепції заснування державних нагород, що була згодом покладена в основу створення вітчизняної нагородної системи.

У концепції були чітко визначені всі види державних нагород, серед яких вищий щабель займав орден.

Особливо важливо відзначити, що у концепції цілком правомірно зазначалося, що орден повинен слугувати для відзначення лише винятково важливих заслуг перед державою і народом. У подальшому передбачалося створити низку орденів для відзначення за видатні заслуги у різних сферах діяльності – виробничій, науковій, культурно-просвітній, освітянській тощо.

На думку розробників концепції, потрібно було створити наступні види державних нагород:

ордени (медалі) за заслуги у військовій справі, в охороні та захисті конституційних прав і свобод громадян, за особисту мужність;

орден (медаль) за благодійну діяльність, милосердя, відзнаку за внесок у ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи;

орден (медаль) за успіхи у вихованні дітей;

ювілейні і пам'ятні медалі у зв'язку з визначними історичними подіями;

почесні звання України за особистий внесок у створення матеріальних і духовних цінностей, видатні досягнення і високу майстерність у професійній діяльності;

державні премії України для відзначення за визначні здобутки в науковій, виробничій та творчій роботі, визнані в Україні та світі².

Слід констатувати, що це був достатньо загальний, без деталізації, опис нагородної системи, яка містила в собі елементи як класичних європейських зразків, так і колишньої радянської. В цілому концепція вибудовувалася як прийнятна для створення ефективною нагородної системи (що, звичайно, передбачало також її подальший розвиток і деталізацію).

Головним недоліком слід вважати, що розробники не внесли в концепцію інститут присвоєння почесних звань, що за минулі десятиріччя став невід'ємною частиною нагородної системи і традиційно користувався великим авторитетом у суспільстві.

Аналізуючи Положення про присвоєння почесних звань та присудження Державних премій, можна констатувати, що вони лише частково були скореговані у порівнянні з останніми чинними радянськими Положеннями. По своїй суті ці дві складові сучасної нагородної системи залишилися без змін.

Комісією були підготовлені пропозиції щодо заснування низки державних нагород України.

Відповідно до пропозицій Комісії пропонувалося внести до списку нагород України наступні:

Хрест князя Володимира Великого – за видатні заслуги у розбудові держави;

Орден князя Святослава – за заслуги (як військових, так і цивільних) у військовій справі та захисті конституційного ладу держави;

Орден Золоті Ворота – за визначний внесок у справі розвитку культури, мистецтва, освіти і науки;

Медаль “Зірка мужніх” трьох ступенів за особисту мужність як у мирний, так і у воєнний час;

Медаль “Праця і Добробут” – за довголітню плідну працю на благо України;

Медаль “Українська мати” (“Українська родина”) – за виховання дітей;

Медаль “За врятування життя” – за врятування людського життя з ризиком для власного;

Медаль “Незалежність 24.8.1991 р.” – президентська медаль за особисті заслуги перед Україною;

“Хрест Чорнобиля” – відзнака для ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС;

Пам’ятні та ювілейні медалі для відзначення історичних подій і ювілеїв видатних осіб України³.

У зв’язку із згаданою пропозицією щодо заснування низки державних нагород необхідно зазначити наступне. Вищенаведений проект був спробою створити відразу цілісну нагородну систему держави, яка закінчилася абсолютною невдачею. Останнє було не випадковим, а цілком закономірним.

Жодна держава у світі, незважаючи на свій державний устрій, не створювала свою нагородну систему відразу, одним установчим документом – вона формувалася поступово, особливо, коли для заснування тієї чи іншої нагороди виникала нагальна потреба.

Що стосується підготовленого Комісією проекту, то він мав усі ознаки відмови від правил класичної побудови нагородної системи. Фактично вона у спрощеному вигляді (що в умовах повноцінного розвитку було негативним фактором), без урахування змін, що відбулися, повторювала стару нагородну систему СРСР. Зазначимо, що остання також частково була побудована на ігноруванні класичних канонів фа-

леристики. Але при цьому запропоновані до заснування нагороди одержували національно забарвлені назви.

Фактично це було нашвидкуруч зробленою імітацією державної нагородної системи і, безумовно, добре, що вона не була реалізована, інакше це мало б наслідком появу неповноцінної системи державних нагород, яка б стала для держави дискредитуючим фактором як в самій Україні, так і за кордоном.

Безсумнівно, позитивним результатом діяльності Комісії стало розроблення Постанови Президії Верховної Ради України (схвалена 2 березня 1992 року) щодо збереження всіх пільг нагородженим радянськими державними нагородами⁴.

Прийняття наведеної вище Постанови мало не тільки значне соціальне значення та сприяло суспільній стабільності. Одночасно це рішення Верховної Ради України як фактично, так й у правовому полі зміцнювало спадковість нагородної системи нової незалежної держави, яка взяла найкраще з різних історичних епох розвитку України.

Про принципове розуміння необхідності розбудови нагородної системи України свідчило й підписання одного з перших Указів першого Президента України Л. М. Кравчука. 13 грудня 1991 року ним був підписаний Указ “Про адміністрацію Президента України” – у затвердженій структурі Адміністрації Президента передбачалося утворення окремого відділу нагород⁵.

Однак значним принциповим недоглядом стало те, що не було розроблено положення про згаданий структурний підрозділ Адміністрації Президента України, що унеможливлювало його роботу.

У свою чергу, безумовно, позитивним у нагородній діяльності тодішнього державного керівництва стало прийняття рішення про утворення Комісії з державних нагород при Президенті України, що стала правонаступницею відповідної Комісії Верховної Ради України.

Застосування цього терміну було обумовлено недосконалою законодавчою базою, що була як у період Директорії УНР, так й на початку 90-х років ХХ століття. Відсутність на той час Закону про державні нагороди України змушувало використовувати в якості державних нагород нижчі за статусом державні відзнаки. Однак слід зазначити, що надалі, вже після прийняття відповідного Закону про державні нагороди України, у вітчизняній нагородній системі залишилися як державні нагороди, так і державні відзнаки. Останнє ще раз продемонструвало гнучкість створеної нагородної системи, у якій навіть несприятливі обставини використовувалися для подальшого розвитку.

Законом України “Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України” від 14 лютого 1992 р. в Конституцію України 1978 р. було внесено доповнення, згідно з яким Президент України отримував право засновувати президентські відзнаки і нагороджувати ними (ст. 114-5)⁶.

Що стосується безпосередньо прав Комісії, то до них належало наступне: подавати Президентові України висновки на представлення нагородженням державними нагородами України та відзнаками Президента України, пропозиції щодо позбавлення нагород, поновлення в правах на нагороди та проекти Указів з цих питань; розглядати і вирішувати питання про видачу дублікатів державних нагород України, відзнак Президента України та документів; видачу нагородженим дублікатів документів до орденів і медалей, нагородження якими здійснювалось Президією Верховної Ради України від імені союзних органів (тобто ордена “Материнская слава”, медалі “Материнская слава”, “За відмінну службу по охороні громадського порядку”, “За відвагу на пожежі”); про заміну нагород і документів, які стали непридатними; про надання дозволу музеям приймати державні нагороди і нагородні документи для експонування і зберігання⁷.

Слід особливо підкреслити, що надзвичайно важливою віхою у розвитку нагородної системи України стало віднесення нагородних державних функцій виключно до компетенції Президента України (це було обов’язковим для моделі президентсько-парламентської республіки).

Таким чином, глава держави отримував усі необхідні повноваження для розвитку нагородної системи, але, як стане зрозумілим із нижчезазначеного, Л. М. Кравчук скористався цим не в повній мірі.

Відповідно до чинного законодавства Президент України не мав повноваження на заснування державних нагород, але, як уже вище зазначено, фактично була знайдена можливість обійти заборону без порушення чинного законодавства.

Фактично, якщо не заглиблюватися у правові тонкощі впровадження нагородної системи, на той час президентські відзнаки ставали за своїм статусом і всіма ознаками такими ж державними нагородами.

Остаточна нагородна справа була передана до сфери компетенції Президента України вже після прийняття нової Конституції. Згідно з Конституцією України 1996 року, Президент України отримував право нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними (ст. 106), послуговуючись виключно законами України (ст. 92).

Президентською нагородною Комісією у стислі терміни було підготовлено проект Закону України “Про державні нагороди України”, що з невеликими корективами повторював положення раніше розробленої концепції.

Питання прийняття згаданого законопроекту обговорювалося на пленарному засіданні Верховної Ради України 4 травня 1993 року. Обговорення законопроекту закономірно стало повністю політизованим, власне фахові питання створення державної нагородної системи незалежної України частково обговорювалися народними депутатами.

У результаті обговорення законопроект набрав необхідну більшість (228) голосів при голосуванні у першому читанні, однак з деяких причин, що не мали безпосереднього стосунку до створення нагородної системи (перш за все, дострокові президентські вибори), друге читання законопроекту так і не відбулося⁸.

Останнє слід вважати, безумовно, позитивним фактором. Як вже зазначалося стосовно виробленої нагородної Концепції, вона мала занадто багато принципових недоліків з точки зору фалеристики (а виходячи з цього – опосередковано і політичних), й прийняття Закону у подібній редакції відбилося б негативно на розвитку вітчизняної нагородної системи.

Першим результатом нагородної творчості періоду президентства Л. М. Кравчука стало заснування державної нагороди “Почесна відзнака Президента України” – саме вона стала першою державною нагородою незалежної України. Однак при цьому слід зазначити, що в її Статуті відбилися всі принципові недоліки початкового етапу створення нагородної системи України. З огляду на це необхідно детально проаналізувати Статут цієї нагороди, що дасть змогу зрозуміти логіку державного керівництва України на початковому етапі створення нагородної системи (особливо враховуючи, що ініціатива заснування цієї нагороди належала безпосередньо Президенту України Л. М. Кравчуку).

18 серпня 1992 року був підписаний Указ Президента України “Про заснування Почесної відзнаки Президента України”, у якому пунктом першим зазначено: “Заснувати Почесну відзнаку Президента України. Почесною відзнакою Президента України нагороджувати громадян за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної держави, розвитку економіки, науки і культури України, за активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність. Нагородження здійснюється відповідно до указу Президента України”⁹.

Розробники проекту нагороди намагались якомога швидше отримати будь-який інструментарій для проведення нагороджень (крім почесних звань і Державних премій, нагородження якими можна було застосувати лише у вузькому сегменті), які мали б стати фактором посилення політичного впливу чинної влади. Саме з цією метою був підписаний Указ глави держави щодо нагороди, Положення про яку не відповідало класичним канонам фалеристики.

У даному випадку переважила політична доцільність, але вона не сприяла розбудові вітчизняної нагородної системи. Не виникає сумніву, що для збереження престижності створюваної вітчизняної нагородної системи главі держави доцільно було б утриматися від заснування нагороди, що була де-факто орденом, але мала офіційний статус відзнаки.

Подібне ще мало б виправдання під час екстремальних умов державотворення Директорії УНР, але в даний час аж ніяк не сприяло авторитетові вітчизняної нагородної системи.

В історії фалеристики існує багато прикладів, коли при початку розбудови власної нагородної системи якась держава мала на початку цього процесу лише одну затверджену нагороду, але остання, як правило, була повноцінною з точки зору фалеристики і ставала початком процесу створення нагородної системи. Саме так було, наприклад, з орденом Червоного Прапора РСФРР та орденом Трудового Червоного Прапора Радянської України.

Тодішнє державне керівництво України було далеке від розуміння того, що створення нагородної системи не може залежати від тимчасових політичних інтересів, які постійно змінюються. Останні, навпаки, повинні будуватися на основі фундаментальних цінностей державотворення, що не можуть мати нічого спільного з політичною кон'юнктурою.

Пунктом другим затверджувалося Положення про нагороду, опис її знака та зразок грамоти про нагородження¹⁰.

Першим пунктом затвердженого Положення визначалося, що “Почесною відзнакою Президента України” нагороджуються громадяни України за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної правової держави в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників”¹¹.

Окремо зазначалося, за які заслуги можуть бути нагороджені службовці силових структур: “...військовослужбовці Збройних Сил України, Національної гвардії, Прикордонних військ, Служби безпеки, Управління державної охорони, цивільної оборони України та інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при врятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха”¹².

Також Положенням передбачалась можливість нагородження громадян іноземних держав за заслуги перед Україною.

Звертає на себе увагу те, що розробники намагалися зробити Положення таким, яке б охоплювало комплекс заслуг громадян України та іноземців практично в усіх сферах, хоча доцільно було заснувати для цього (як надалі й було зроблено) різні державні нагороди. Це було черговим порушенням норм нагородної системи та свідченням тимчасового характеру першої державної нагороди незалежної України. Розробники навіть не передбачили кілька ступенів встановленої нагороди, що певним чином могло б покращити зміст недосконалого Статуту.

Процедура висунення на нагородження була виписана у Положенні досить стандартно з точки зору класичної фалеристики, але деякі

моменти, обумовлені політичною кон'юнктурою, звертають на себе увагу.

Другим пунктом Положення було визначено наступне: “Висунення кандидатур для нагородження Почесною відзнакою Президента України здійснюється гласно, за ініціативою державних органів та установ, підприємств (об'єднань), кооперативних та інших господарських товариств, громадських організацій, трудових колективів, військових частин, груп громадян, а також окремих осіб. Пропозиції про нагородження Почесною відзнакою вносяться щодо особи, заслуги якої відповідають вимогам даного Положення. З цією метою Президентів України надсилаються подання з зазначенням заслуг даної особи. Рішення про нагородження Почесною відзнакою приймає особисто Президент України”¹³.

Звертає на себе увагу те, що розробники, намагаючись підкреслити демократичність Положення, розширюють коло тих, хто має право офіційно робити представлення на нагородження (а не тільки неофіційно пропонувати). Так, невиправдано згадане право надавалося навіть окремим особам, що по суті дискредитувало нагородну систему і не відповідало усталеним традиціям європейських нагородних систем.

Також абсолютно незрозумілим, як з точки зору канонів нагородної справи, так й політичної доцільності є те, що повторне нагородження Почесною відзнакою не здійснювалося (при тому, що це була взагалі єдина державна нагорода, за винятком почесних звань і Державних премій).

Положенням визначалося, що нагородження “Почесною відзнакою Президента України” проводиться, “як правило”, щорічно напередодні 24 серпня – Дня незалежності України. Це положення було повністю запозичено з радянської нагородної практики, коли масове нагородження приурочувалося до святкових дат (включаючи головне державне свято СРСР – 7 листопада)¹⁴.

Пункт щодо нагородження знаком “Почесної відзнаки Президента України” був абсолютно типовим для європейської нагородної традиції. Як було зазначено: “Почесна відзнака Президента України разом з мініатюрою та грамотою про нагородження нею вручається особисто Президентом України або за його уповноваженням посадовими особами органів державної виконавчої влади”¹⁵.

Явною позитивною новацією, яка згодом отримала розвиток при подальшій розбудові нагородної системи незалежної України, стало запровадження вручення разом зі знаком і його мініатюри¹⁶. Це вже була повністю європейська нагородна традиція, котра не мала аналогів у радянській. При цьому згадане нововведення було одночасно і поверненням до нагородної традиції Директорії УНР, що також свідчило про спадковість нової нагородної системи незалежної України.

Крім того, Положенням передбачалось можливість посмертного нагородження¹⁷.

Що стосується опису знака Почесної відзнаки (автор – Є. В. Харабет), то, на відміну від Положення, її з позицій класичної європейської нагородної традиції можна оцінити цілком позитивно.

Відповідно до затвердженого опису лицьова сторона Почесної відзнаки Президента України мала вигляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою облямівкою по краях. Розмір знаку – 37,2x37, 2 мм.¹⁸.

Також далі деталізувалося в описі наступне: “Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки із лаврової та дубової гілок утворений рельєфний вінок, у центрі якого – фон блакитного кольору. На фоні розміщено рельєфний золотий тризуб – Малий Герб України...Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з’єднується з фігурною колодкою, обтягнутою муаровою стрічкою малинового кольору, з вузькою смужкою кольорів Державного прапора України по вертикалі з правого боку. Довжина стрічки 45 мм, ширина – 28 мм. Колодка з Почесною відзнакою за допомогою шпильки прикріплюється до одягу”¹⁹.

Було визначено, що зірка виготовляється з позолоченого томпаку, основа і колодка – з нейзильберту, вінок із тризубом – із срібла, з позолотою. Також згідно з проектом Є. В. Харабета на зворотній стороні Почесної відзнаки у чотири рядки було написано рельєфними літерами: “Почесна відзнака Президента України” та вказано порядковий номер²⁰.

Окремо подавався опис мініатюри знака Почесної відзнаки. Вона виготовлялася діаметром у 22 мм. Висота колодки – 30 мм, ширина – 18 мм.²¹.

Це було, без сумніву, визначною подією в історії нагородної системи України. Вперше було не тільки проголошено про встановлення орденської мініатюри, але також і дано детальний її опис зі всіма необхідними розмірами.

Останнє було особливо значущим фактом у першу чергу тому, що, як вище зазначалося, орденська мініатюра була невід’ємною частиною європейської нагородної традиції й це наближало створювану нагородну систему незалежної України значно більш наближеною до європейської традиції у нагородній творчості.

Наступним кроком у створенні нагородної системи незалежної України періоду президентства Л. М. Кравчука стало заснування пам’ятного знака “50 років визволення України”.

10 березня 1994 року Л. М. Кравчук у зв’язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 року “Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників” підписав Указ про заснування пам’ятного знаку “50 років визволення України” з описом його нагрудного зображення²².

Згаданим Указом затверджувалось низка категорій учасників бойових дій та трудівників тилу періоду Великої Вітчизняної війни (як громадян України, так й інших держав), які визначались для нагородження цією державною нагородою²³.

Фактично затверджена президентським Указом нагорода була класичною ювілейною медаллю. Однак, як і у попередньому випадку з “Почесною відзнакою Президента України”, розробники вимушені були уникнути належної дефініції, замінивши її невизначеним “пам’ятним знаком”.

Був затверджений наступний опис пам’ятного знака (зі внесеними пізніше змінами, про що йдеться нижче): “Пам’ятний знак “50 років визволення України” має фігурну овальну форму. У центрі пам’ятного знаку – картуш, обрамлений вінком з дубового та лаврового листя і увінчаний трьома пучками розбіжних променів, з написом у чотири рядки: “50 років визволення України”. Цифра “50” покрита червоною емаллю. У нижній частині пам’ятного знака – зображення військової зброї: танк на схрещенні гармат і ракет.

Усі зображення і написи випуклі. Композиція пам’ятного знака оповита стрічкою, яка покрита емаллю синього та жовтого кольору. Розмір пам’ятного знака: висота – 44 мм, ширина – 35 мм, зворотній бік пам’ятного знака плоский. Пам’ятний знак виготовляють з томпаку і прикріплюють за допомогою шпильки”²⁴.

28 вересня цього ж року був підписаний новий президентський Указ (новим Президентом України Л. Д. Кучмою) щодо цієї державної нагороди. Як було сказано: “З нагоди 50-річчя визволення України від фашистських загарбників та у зв’язку з Указом Президента України від 22 березня 1993 р. № 92 “Про всенародне відзначення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників”

постановляю:

Нагородити пам’ятним знаком “50 років визволення України” ветеранів війни – громадян України, а також учасників визволення України – громадян інших держав”²⁵.

Одночасно Президентом України був підписаний Указ про внесення змін до пам’ятного знака “50 років визволення України”. Як було сказано: “У зв’язку з численними зверненнями ветеранів Великої Вітчизняної війни та враховуючи пропозицію Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів, присвячених 50-річчю визволення України від фашистських загарбників,

Постановляю

Внести до Опису пам’ятного знака “50 років визволення України” ...зміни, виклавши третє речення абзацу першого у такій редакції:

“Цифра “50” та поле картуша покриті червоною емаллю”²⁶.

Останній факт свідчить про вкрай недосконалу практику функціонування нагородної системи незалежної України на початковому етапі

її будівництва. Зокрема розробці ювілейного знака, яким повинні були нагороджуватися декілька сот тисяч ветеранів Великої Вітчизняної війни, не були заздалегідь проведені необхідні консультації з ветеранськими організаціями.

У результаті в описі нагороди було припущено не дрібної, а принципової для більшості ветеранів помилки, що викликало невдоволення членів ветеранських організацій, адже зрозуміло, що відсутність на новій ювілейній нагороді червоного кольору (тобто кольору державного прапора СРСР, під яким воювали учасники Великої Вітчизняної війни), могло бути вкрай негативно сприйнято ветеранами.

З огляду на це Л. Д. Кучма, виправляючи помилкове рішення свого попередника, з метою уникнення гучного політичного скандалу вніс зміни до опису нагороди.

На цьому нагородна творчість періоду президентства Л. М. Кравчука була вичерпана. Слід констатувати, що попри наявні можливості приступити до активної нагородної творчості, це зроблено не було, а реалізований нагородний проект “Почесної відзнаки Президента України” був за ключовими показниками в цілому невдалим.

Однак, незважаючи на недосконалість першої нагороди незалежної України, все ж був покладений початок у розвитку нагородної системи України (перш за все в інституційному плані – створенням Відділу нагород президентської Адміністрації і Комісії з державних нагород при Президенті України).

Новий період нагородної системи України почався після обрання Президентом України влітку 1994 року Л. Д. Кучми. Призначений ним Головою Адміністрації Президента України професійний історик Д. В. Табачник був визнаним фахівцем у сфері військової історії, історії державотворення України і фалеристики. Саме завдяки йому в історії створення нагородної системи незалежної України почався етап, що визначався системністю підходу до встановлення нових нагород. Не менш важливим стало те, що нагородна творчість перестала бути хаотичною, а її основою стала історична спадковість з різними етапами вітчизняної нагородної традиції.

Першим кроком у розбудові нагородної сфери стала остаточна інституалізація діяльності Відділу нагород Адміністрації Президента, що зробила його роботу системною та чітко окреслила необхідні повноваження.

29 серпня 1994 року Розпорядженням Глави Адміністрації Президента було затверджено Положення про Відділ нагород.

Положенням визначалось, що Відділ нагород є структурним підрозділом, а його основним завданням є забезпечення діяльності Комісії з державних нагород при Президентові України та реалізація державної нагородної політики України²⁷.

Зазначимо, що вкрай важливим було застосування вперше в історії нагородної творчості України, починаючи з 1918 р., такого визначення в офіційному документі як “державна нагородна політика”. Таким чином, держава вперше офіційно визнавала важливість нагородної сфери як частини державної політики.

Затвердженням Д. В. Табачником Положенням визначались наступні функції Відділу нагород Адміністрації Президента:

“З метою виконання покладених завдань Відділ:

...опрацьовує та готує на розгляд Комісії по державних нагородах при Президентові України проекти указів та інших матеріалів про нагородження державними нагородами України, Почесною відзнакою Президента України, позбавлення державних нагород, поновлення у правах на нагороди репресованим і реабілітованим, повернення нагород засудженим після відбуття покарання, видачу дублікатів нагород та документів;

забезпечує оформлення нагородних документів;

надсилає нагороди державним органам та особам, яким Президентом України доручено вручення, здійснює контроль за врученням нагород на місцях;

готує та обслуговує вручення нагород в Адміністрації Президента України та резиденції Президента України;

здійснює контроль за виконанням вимог нагородного законодавства України;

забезпечує видачу дублікатів нагород колишнього СРСР та документів до них Героям Радянського Союзу, Героям Соціалістичної Праці, книжок талонів на право одержання безплатного проїзного квитка, посвідчень до орденів та медалей”²⁸.

Важливо зазначити, що, крім цих суто прикладних функцій, Відділу нагород були також надані значні повноваження разом із Комісією з державних нагород при Президентові України для розробки нагородної системи України (що тоді було головним питанням у нагородній сфері) та її подальшого вдосконалення²⁹. Це робило згаданий структурний підрозділ президентського апарату не тільки органом, що практично вирішував нагальні питання у нагородній сфері, але й одним з головних учасників створення майбутньої нагородної системи, що фактично мав відігравати у цьому процесі координуючу роль.

Так, Відділ нагород згідно з Положенням виконував у цій сфері наступні функції: готував пропозиції щодо заснування державних нагород України (орденів, медалей, почесних звань України, відзнак Президента України тощо), здійснення державної нагородної політики, вдосконалення нагородного законодавства³⁰.

9 грудня 1994 року відбулася інша важлива подія в історії вітчизняного нагородотворення. Президентом України Л.Д.Кучмою був підписаний Указ про Комісію з державних нагород при Президентові

України. Саме цей склад Комісії (попередній її склад діяв виключно у сфері вирішення нагальних практичних питань конкретних нагороджень) зробив важливий внесок у створення фундаменту та основної частини чинної нагородної системи незалежної України.

Головою Комісії був призначений Глава Адміністрації Президента України Д. В. Табачник, заступником – завідувач Відділу нагород В. М. Куценко.

Нове державне керівництво України активно намагалось вирішити в законодавчому порядку питання щодо прийняття Закону України про державні нагороди, без чого неможливим був розвиток вітчизняної нагородної системи. Вже 8 вересня 1994 року Президент України Л. Д. Кучма звернувся з цього приводу до Верховної Ради України.

Але відсутність консенсусу у нагородному питанні та його надмірна заполітизованість стали причиною того, що на пленарному засіданні Верховної Ради України, присвяченому обговоренню нагородного питання, жодного конкретного рішення ухвалено не було. Таким чином, Президент України Л. Д. Кучма був вимушений ще певний час розвивати нагородну систему держави у рамках своїх повноважень.

Однак слід зазначити, що на відміну від попереднього етапу нагородотворення, вище державне керівництво України намагалось зробити навіть відзнаки Президента, які на той час мали достатньо невизначений статус, такими, що відповідали б європейській нагородній традиції. Фактично практика нагородотворення цього періоду полягала в тому, щоб зробити нові відзнаки Президента України класичними орденами, статусні положення яких відповідали б усім нормам фалеристики.

Хоча це, звичайно, не могло замінити існування класичної нагородної системи, але за умов відсутності відповідного Закону про державні нагороди було оптимальним та абсолютно прагматичним вирішенням.

Наведемо приклади цієї нагородної творчості у вузьких рамках чинної на той час недосконалої системи.

9 квітня 1995 року Президентом України був підписаний Указ “Про заснування відзнак Президента України “За мужність” наступного змісту: “Відповідно до пункту 9-2 статті 114-5 Конституції України (888-09) постановляю:

1. Заснувати відзнаки Президента України:

зірку “За мужність”,

хрест “За мужність”.

2. Відзнаками Президента України “За мужність” нагороджувати громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, конституційних прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов’язку.

3. Затвердити Положення про відзнаки Президента України “За мужність”, описи зірки “За мужність” і хреста “За мужність” та зразки грамот про нагородження ними (додаються).

4. Кабінету Міністрів України виділити кошти для виготовлення зірки “За мужність”, хреста “За мужність” та грамот про нагородження ними”³¹.

Положення про ці нові засновані відзнаки було складено відповідно до всіх класичних канонів фалеристики, європейської нагородної традиції та повністю відповідало меті заснування нагороди. Особливо слід зазначити, що введення понять “хрест” і “зірка” стало значним кроком уперед у створенні розвинутої, а не спрощеної нагородної системи і наближало її до європейських нагородних традицій

Першим пунктом Положення визначалася мета заснування нової нагороди: “Відзнаки Президента України – зірку “За мужність” і хрест “За мужність” засновано для нагородження громадян України за особисту мужність і відвагу, виявлені у захисті державних інтересів України, прав і свобод людини, виконанні військового, службового та громадянського обов’язку”³².

Другим пунктом, згідно з усталеними фалеристичними канонами європейської нагородної традиції, визначалося, за що саме будуть вручатися засновані Президентом України нагороди: “Відзнакою Президента України – зіркою “За мужність” нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за виняткову особисту мужність і героїзм, виявлені під час виконання військового, службового, громадянського обов’язку в умовах, пов’язаних з ризиком для життя.

Відзнакою Президента України – хрестом “За мужність” нагороджуються військовослужбовці, працівники правоохоронних органів та інші особи за заслуги у зміцненні обороноздатності і безпеки України, охороні громадського порядку, боротьбі зі злочинністю, за мужність і відвагу, виявлені під час рятування людей, матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха, пожеж, катастроф, а також за інших надзвичайних обставин”³³.

Третім пунктом визначалося, що подання про нагородження відзнаками Президента України “За мужність” вносить керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, командувач військовим формуванням. У поданні зазначаються заслуги особи, що стали підставою для порушення клопотання про нагородження³⁴.

При цьому зазначалося, що особа, нагороджена хрестом “За мужність”, може бути відзначена зіркою “За мужність”. Повторне нагородження зіркою “За мужність” і хрестом “За мужність” не передбачалося³⁵. При цьому згідно з Положенням існувала можливість посмертного нагородження, що було особливо важливо саме для цієї нагороди, враховуючи її специфіку³⁶.

Пункт шостий чітко визначав протокольні моменти нагородження заснованими нагородами, що також було значним внеском у розвиток

нової нагородної системи незалежної України. Зазначалося: “Відзнаку Президента України “За мужність” разом з грамотою про нагородження вручає Президент України або за його уповноваженням керівник міністерства, іншого центрального органу державної виконавчої влади, місцевого органу влади і самоврядування, військового формування. Якщо особу нагороджено посмертно, відзнака і грамота передаються сім’ї нагородженого”³⁷.

Також Положенням визначалось, що Відзнаку Президента України – зірку “За мужність” носять на правому боці грудей, хрест “За мужність” – на лівому³⁸.

Наведемо також деякі інші пункти Положення, які свідчать, наскільки ретельно воно було розроблено і те, що за приклад було взято класичні зразки європейської нагородної системи: “У разі втрати (псування) відзнаки Президента України “За мужність” або грамоти про нагородження дублікат не видається. Його може бути видано, як виняток, лише за умови, що нагороджений не міг запобігти втраті (псуванню)... Позбавлення відзнаки Президента України “За мужність” може бути проведено Президентом України у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин – за поданням суду на підставі та в порядку, встановленому законодавством... Відзнака Президента України “За мужність” та грамота про нагородження, що належали особі, позбавленій відзнаки, підлягають поверненню до Адміністрації Президента України... Після смерті нагородженого відзнака Президента України “За мужність” залишається в сім’ї померлого як пам’ять”³⁹.

Також повністю в дусі європейської нагородної традиції виконано і зовнішній вигляд знаків нагород. Особливо слід підкреслити, що при цьому було збережено і національні мотиви як складову частину будь-якої повноцінної нагородної системи.

Для підтвердження цього наведемо описи знаків нагород: “Відзнака Президента України хрест “За мужність” виготовляється з нейзильберу і має форму хреста з широкими загостреними кінцями. Посередині знака – хрест із позолоченими пружками, покритий білою емаллю, з-під якого розходяться два схрещені мечі вістрям униз. На хресті розміщено круглий медальйон, залитий темно-малиновою емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: “За мужність”, у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола, напис, лаврові гілки позолочені. Всі зображення рельєфні. Розмір хреста – 41x41 мм. Хрест за допомогою кільця та вушка з’єднується з п’ятикутною колодкою, обтягнутою шовковою муаровою стрічкою. На стрічці – поздовжні смужки: широкі – жовта посередині і дві сині з боків, вузькі – малинова, біла між ними та жовта по краях. Довжина стрічки – 45 мм, ширина – 28 мм; ширина смужок – 8 мм і 1 мм. Зворотний бік знака плоский, з вигравіруваним номером хреста. На зво-

ротному боці колодки – застібка для прикріплення відзнаки до одягу... Відзнака Президента України зірка “За мужність” виготовляється із срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів. Посередині зірки розміщено круглий медальйон, покритий темно-малиною емаллю, у центрі якого – синє емалеве коло із зображенням Державного герба України. У верхній частині медальйона, над колом, – напис: “За мужність”, у нижній частині, з боків, – дві лаврові гілки. Пружки медальйона і кола подвійні. Усі зображення і напис – рельєфні, позолочені. Розмір зірки між протилежними кінцями променів – 63 мм. Зворотний бік знаку плоский, з вигравіруваним номером зірки та нарізним штифтом з гайкою для прикріплення відзнаки до одягу”⁴⁰.

Перші нагородження встановленими Указом Президента України нагородами є показовим з точки зору того, наскільки необхідним було їх заснування, зокрема для підняття морального духу військовослужбовців Збройних Сил України та співробітників правоохоронних органів (для останніх це мало особливе значення в умовах різкого зростання рівня злочинності в 90-ті роки минулого століття).

Надалі процес створення системи державних нагород відбувався надзвичайно активно, й саме в цей час була створена основа нагородної системи України. Особливо важливо підкреслити, що весь процес нагородної творчості спрямовувався на подальше прийняття повноцінного законодавства про державні нагороди України. Для цього не лише засновувались окремі відзнаки Президента України, а фактично робилося все необхідне, щоб вони склалися разом у повноцінну нагородну систему держави, яка повинна б бути остаточно унормована після очікуваного прийняття Закону України про державні нагороди. Також слід зазначити, що положення про нові нагороди готувалися зі врахуванням усіх норм фалеристики і європейських нагородних традицій, які збагачувалися при цьому спадковістю вітчизняної нагородної традиції.

¹ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2029-12>

² Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 8.

³ Там само.

⁴ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2159-12>

⁵ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 39, арк. 32.

⁶ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2113-12>

⁷ <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1081.521.0>

⁸ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 17.

⁹ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 1, спр. 45, арк. 84.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 85.

¹² Там само.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само, арк. 87.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само, арк. 89.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/77/94>
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/555/94>
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 163.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Нагороди України. Історія, факти, документи. (У трьох томах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Т. 3. – К., 1996. – С. 164.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 188, арк. 16.
- ³² Там само, арк. 17.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само, арк. 18.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 5233, оп. 2, спр. 188, арк. 19–20.

Исследована история начального этапа создания государственной наградной системы после приобретения Украиной независимости в 1991 году. Раскрывается суть различных наградных предложений этого периода и их влияние на дальнейшее развитие отечественной наградной системы, установление такого вида награды как Почетное отличие Президента Украины, подробно анализируются Положения об установленных в этот период наград.

Ключевые слова: наградная система; государственные награды; Верховная Рада Украины; Администрация Президента Украины; Отдел наград; отличия Президента Украины; почетные звания.

There is researched the history of the initial stage of foundation of the state award system after the obtaining by the Ukraine its independence in 1991. The author writes about the different award proposals of mentioned period and impact made on the future development of the national award system, the establishment of President of Ukraine Honorable Award; also author analyses the Acts on awards, established at that period.

Key words: the Award system; the State awards; the Supreme Council of Ukraine; the Administration of President of Ukraine; the Department of Awards; President of Ukraine Honorable Award; honorable titles.